

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д.07.18.578

**Кол жазма укугунда
УДК: 94 (575.2) (043.3)**

Бийлибаев Кайнарбек Шеримкулович

**КЫРГЫЗДАРДЫН ОЙРОТ-ЖУҢГАР БАСКЫНЧЫЛАРЫНА КАРШЫ
КӨЗ КАРАНДЫСЫЗДЫК КҮРӨШҮ (XVII-XVIII кк.)**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
а в т о р е ф е р а т ы

Бишкек – 2020

Диссертациялык иш К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин Тарых жана философия кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: **Осмонов Өскөн Жусупбекович** – тарых илимдеринин доктору, профессор, К.И.Скрябин атындагы КУАУнин тарых жана философия кафедрасынын башчысы.

Расмий опоненттер: **Кененсариев Ташманбет** - тарых илимдеринин доктору, профессор, Ч.Айтматов жана Манас академиясынын Манастаануу бөлүмүнүн башчысы.

Сапаралиев Дөөлөтбек Бекишович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, К.Карасаев атындагы БМУнин Кыргызстандын жана Чыгыш чет өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасынын башчысы.

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз – Түрк «Манас» университетинин. Гуманитардык факультетинин тарых бөлүмү. 720044, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекти, 56

Диссертация 2020 - жылдын 28-февралында саат 13:00 И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д.07.18.578 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. *Дареги: 720026, Бишкек ш., И.Раззаков көчөсү, 51а.*

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51а) жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек шаары, Фрунзе көч. 547) илимий китепканасынан, ошондой эле Д.07.18.578 диссертациялык кеңештин «*arabaev.kg*» сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2020-жылдын 28-январында таратылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору**

Карыева А.К.

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу. XX к. аяк ченинде СССРдин кулашы менен кыргыз элибиздин тарыхын объективдүү чагылдырууга жана жаңыча баа берүүгө жол ачылды. Кыргыздардын XVII-XVIII кк. ойрот-жуңгарлар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшүн тыкат жана терең изилдөө проблемасы, бул ата мекен тарыхынын актуалдуугу маселелеринин бири. Кыргыздар көчмөн турмуштун саясий жана маданий-экономикалык кыйын кезине карабай, өзүлөрү жашаган кең аймактарына ээлик кылып бийликтерин жүргүзүп келгендиги өткөн тарыхыбыздын далили.

Бул жагынан алганда XVII-XVIII кк. Борбордук Азияда жашаган кыргыздардын жуңгар баскынчыларына каршы күрөштөрүн өз алдынча иликтөөгө алууга мүмкүндүк түзүлдү. XVII кылымдын биринчи жарымында түндүк-чыгыштан кыргыздар менен казактар ээлик кылган жерлерин карай жуңгар хандыгынын жортуулдары башталган. XVII кылымдын экинчи жарымында кыргыз, казак, кыпчак, өзбек жана тоолук тажиктер алардын баскынында калган. Көптөгөн элдер жер оуду абалына дуушар болушкан. Бул мезгил Борбордук Азия элдери үчүн өтө оор абал болгон. Тилектеш элдердин өз ара баатырдык эрктерин, тайманбас кайраттарын белгилебөөгө болбойт. Ошол учурдагы саясий тарыхый окуялардын өтө оор абалына карабастан, жогоруда аталган элдер көз карандысыздык үчүн күрөштө күч аракеттерин жумшашкан. XVIII кылымдын баш ченинде Борбордук Азиядагы жашаган элдердин тарыхый окуялары бүтүндөй жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык үчүн күрөш менен байланыштуу.

XVIII кылымдын орто ченинде Борбордук Азиядагы тарыхый окуялардын аягы, Жуңгар хандыгынын ойрон болушу менен аяктап жана ошондой эле Цин мамлекетинин ошол убактагы коркунучунан кутулууга шарт түзүлгөн. Бул тарыхый мезгилди изилдөө Кыргызстандын тарыхнаамасындагы негизги маселелердин бири болуп саналат.

Диссертациялык теманын ири долбоорлор, илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык иш ири долбоорлор, илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы жок демилгелүү эмгек болуп эсептелет.

Изилдөөнүн объектиси: Борбордук Азия чөлкөмүндө жашаган элдердин ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык үчүн биргелешкен күрөшү.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү (XVII-XVIII кк.).

Диссертациялык иштин максаты жана милдеттери. Кыргыз элинин ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы күрөшүнүн тарыхый ордун аныктоо жана ага катышкан Борбордук Азиядагы жанаша жашаган тектеш элдердин биргелешкен аракеттерин салыштырып кароо. Ушул максатты ишке ашырууда төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

1. теманын тарыхнаамасын жана тарыхый булактарын изилдөө маселелерине талдоо жүргүзүү;
2. изилдөөдөгү колдонулган булактарга, методологиялык негиздерине жана ыкмаларына мүнөздөмө берүү;
3. кыргыздардын аталган доордогу социалдык-экономикалык абалын чагылдыруу. Ойрот-жуңгар чапкынына чейинки кыргыз элинин коңшу этностор менен саясий чөйрөдөгү мамилелерин аныктоо;
4. жуңгар хандыгынын Борбордук Азияга карата чабуулдары жана аларга каршы турган боордош элдердин (XVII к.) күрөштөрүнүн этаптарын аныктоо;
5. XVII кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин жана кыргыз баатырларынын калмактарга каршы күрөштөрүнүн өзгөчүлүгүн аныктоо;
6. XVIII кылымдын биринчи жарымында кыргыз чыгаан инсандарынын жана Кокон хандыгынын жуңгарларга каршы аракеттерине талдоо жүргүзүү;
7. кыргыз жергесинин жана Чыгыш Түркстандын калмактардын үстөмдүгүнөн кутулуусу жана андагы кыргыз баатырларынын орду XVIII кылымдын 50 –жылдарындагы окуяларын изилдөө.

Коргоого алынып чыгылган негизги жоболор

1. Теманын тарыхнаамасына жана булактарына талдоо жүргүзүүдө, XVII-XVIII кк. кыргыз эли тарыхтын өтө татаал мезгилин башынан кечирди. Ошол мезгилде көчмөн турмуштун шартында бирдиктүү бир бүтүн мамлекет түзө албай, сырткы душмандарга каршылык көрсөтүүдө уруулар чачкын болуп, алардын башчыларынын саясий көз караштары да ар кандай болгон. Ушул жагдайда пайдаланган орус бийлиги, ойрот-жуңгар хандыгы кыргыздарга маал-маалы менен кол салып, кыргыз жерин биротоло ээлеп алуу максатын көздөгөн.

2. Кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы жана коңшу этностор менен саясий чөйрөдөгү мамилелери XVII-XVIII кылымдарда өтө татаал болуп, кыйын кездерди баштарынан кечирген.

3. Кыргыздар ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы күрөшүндө уруу башчыларынын саясий көз караштары да ар кандай болгон. Түштүк Сибирь жерлеринде орус бийлигинин, Аштархан, Бухара, Хорезм, Кашгар, Жаркен, Кокон хандыктары жана Ала-Тоо аймагы жуңгар хандыгынын коркунучунда калган.

4. Ойрот-жуңгарларга каршы кыргыз эли кошуна элдер менен бирге тилектештик саясатта болуп, кыргыз-казак ж.б. элдердин баатыр кол башчыларынын жетекчилигинин аркасында Эки суунун (Кара-Дарыя – Сыр-Дарыя) түштүк жагына калмактарды киргизген эмес.

5. XVII-XVIII кылымдарда кыргыздар казак, өзбек, кыпчак, каракалпак, тажик ж.б. элдер менен биргеликте тынымсыз каршылык көрсөтүүнүн натыйжасында күчтүү саясий биригүүлөр пайда болуп, жуңгар хандыгына каршы күрөш тынымсыз жүрүп турган.

6. XVIII кылымдын ортосунда жуңгар хандыгына бир жагы Цин мамлекети, экинчи жагынан Орто Азиядагы элдер каршы көтөрүлгөн. Бул мезгилде жуңгар хандыгынын биримдиги ыдырап, хандыктын ээлик кылган жерлеринде эркиндикке умтулган элдердин хандыкка каршы сокку уруусу күчөгөн. Бул жуңгарларды алсыраткан.

7. Узак жылдарга созулган тынымсыз күрөштүн аркасында, кыргыздар башка элдер менен бирге өз мекенинен калмактарды сүрүп чыгарып, көз карандысыздыкка жетти.

8. Кыргыздар жуңгар хандыгын талкалагандан кийин Цин мамлекети менен кармашып көз карандысыздыкка жетүүгө шарт түзө алды. Көз карандысыздык күрөштүн башында мыкты баатырлар, уюштуруучу жол башчылар туруп эрдиктердин үлгүлөрүн көрсөтүшкөн.

9. Орто Азиядагы элдер – кыргыз, казак, өзбек, каракалпак, кыпчак, тажик ж.б. элдер саясий жактан туруктуу жашоого жетишти.

Диссертациянын негизги илимий жаңылыгы. Ата Мекендин тарыхнаамасында XVII-XVIII кк. кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү үчүн биринчи жолу комплекстүү изилдөө жүргүзүлдү. Диссертациялык иште кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү (XVII-XVIII кк.) арналган ар кандай убактардагы жазылган тарыхый эмгектер, архивдик жана жергиликтүү талаа материалдары, илимий айлампалардагы маалыматтар тыкыр талдоого алынып, тарыхый чындыктарды салыштырмалуу карап чыгууга аракет жасалды. Диссертациялык изилдөөдө тарыхый окуяларга терең маани берилип, кыргыз тарыхында аты калган мыкты инсандардын саясий ишмердиктери, өмүр баяндары жаңыча көз караш менен иликтөөгө алынды.

Изилдөөнүн хронологиялык чеги. Негизинен эки (XVII-XVIII) кылымдарды камтыйт, диссертациялык эмгектин койгон милдеттерине ылайык аныкталды.

Изилдөөнүн жекече илимий салымы төмөнкүлөр менен аныкталат:

XVII-XVIII кк. кыргыздардын Сибирдеги, Орто Азиядагы элдер кыйың кезеңде тектеш элдер менен кандай абалда болгонун тарыхый окуялар аркылуу тастыктоого аракет жасалды. Көчмөн турмуштун жагдайында төрт ойротту бириктирүүдөгү көч башында ойрот-жуңгарлардын башында чорос уруусунун турганы, алардын максаттары тарыхый материалдар менен далилденди. Кыргыздардын XVII-XVIII кк. саясий жана социалдык-экономикалык абалы ырааттуу баяндалды. Борбордук Азия элдеринин Жуңгар чапкынына каршы күрөшүндөгү кыргыздардын кошкон салымы такталды. Кыргыздын мыкты жол башчы баатырлары: Кубат бий, Эр Солтоной, Бердике, Атаке жана башка баатырлар жуңгар баскынчыларынынын кол астынан бошонуудагы алардын уюштуруучулук саясий ишмердигинин иштери, баатырдык эрдиктери

далидүү фактылар менен баяндалып, тийиштүү кол жазмалар менен толукталып, такталып, жаңы илимий маалыматтар катары тарых илимине киргизилди.

Диссертациянын илимий-практикалык мааниси. Изилдөөнүн негизги жоболору, жыйынтыктары, тыянактары кыргыздардын XVII-XVIII кк. тарыхын дагы кененирээк толуктоого кызмат кылат. Изилденген бай материалдар жалпы билим берүүчү орто мектептер, орто жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерин, атайы курстарды даярдоодо колдонсо болот. Аталган мезгилдеги кыргыз элинин баатырларынын көз карандысыздык үчүн күрөштөгү эрдиктери жаштарды тарбиялоого салымын кошот.

Изилдөөнүн илимий жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги мааниси, илимий жыйынтыктары республикалык илимий-практикалык конференцияларда жана илимий жыйындарда апробацияланды. Бердике баатырдын урпактары жашап турган жерлер: Ысык-Көл облусунун Саруу айылында, Ош облусунун Араван районундагы “Чек-Абад” айыл өкмөтүндө илимий-практикалык конференциялар өткөрүлүп, Талас Облусунун Талас шаарында радио берүүлөр жана теле көрсөтүүлөр уюштурулду.

Диссертациянын негизги маани-маңызы. Диссертациянын темасына ылайык 7 илимий макалалары, анын ичинен 2 макаласы чет элдик рецензияланган (РИНЦ) журналдарында жарык көрдү.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 4 баптан, корутундудан, практикалык сунуштардан, колдонулган адабияттардын, булактардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну

Иштин **киришүү** бөлүмүндө теманын актуалдуулугу белгиленип, изилдөөнүн деңгээли, объектиси, предмети, иштин максаты жана милдеттери аныкталды, изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери, илимий жаңылыгы, диссертациянын практикалык мааниси жана апробацияланышы көрсөтүлдү.

1-бап «**Диссертациялык иштин тарыхнаамасы**» деп аталат. Аталган баптын биринчи параграфында «**Изилденген теманын революцияга чейинки тарыхнаамасы**» Совет бийлигине чейин кыргыздардын XVII-XVIII кылымдардагы жуңгар хандыгы менен болгон мамилелердин тарыхый жагдайларын Н.А.Аристов, В.В.Бартольд, И.Я.Бичурин, Г.Г.Грум-Грижимайло, И.Я.Златкин, К.Миллер, Ч.Ч.Валиханов, Л.Н.Гумилев, тарыхый окуяларга күбө болгон орус элчилери Н.Пазухин, И.Неплюев, Г.Ильин, И.Унковскийлердин эмгектери тарыхый принципке ылайык талдоого алынды.

Экинчи параграфта «**Советтик жана постсоветтик доордогу тарыхнаама**» XVII-XVIII кылымдарды орус бийлиги жана жуңгар хандыгы жөнүндө жазган изилдөөчүлөр: Абрамзон С.М., Бернштам А.Н., Галицкий

В., Дооронбекова Р, Каратаев О.К., Марков Г., Мокрынин В., Пищулина К.А., Плоских В., Султанов Т.И., Усенбаев К.У. ж.б. эмгектери талдоого алынды.

Постсоветтик доордун тарыхнаамасына В.Я.Бутанаев, И.И.Бутанаева, Э.Тенишев, Б.Т.Татаринцев, С.Г.Скобелев, Чжан Тайсян, А.А.Шомолоевдер хакастардын негизги уруусуна жакын фуюйлук кыргыздардын уруулары жөнүндө жазгандарына көңүл бурулду. XVII-XVIII кылымдагы тарыхый окуялар жана руханий маданият, XX-XXI кылымдар аралык мезгилиндеги кыргыздардын оозеки этнографиясына көңүл бурган окумуштуу А.Мокеевдин «Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане» деген тарыхый иликтөөсүндө, жуңгар хандыгынын баскынчылыгына каршы саясий күрөштөрү, Безертинов Р.Н. «Татары, тюрки – потрясители Вселенной», Д. Сапаралиевдин «Этнополититическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в.» ж.б. авторлордун изилдөөлөрү талданып, бул эмгектерде автордун объективдүү көз караштарынын чагылдырылышы менен баалуу экендиги белгиленди.

Постсоветтик доордо «*Инсан таануу*» багытында бир катар эмгектер жарыяланган. Бул багыттагы XVII-XVIII кк. кыргыз баатырларынын доорун, саясий ишмердиктерин тарыхта калтырган баатырдык эрдиктерин изилдеген окумуштуулар Т.Асанов, Д.Сапаралиев, Т.Өмүрбековдун эмгектери талдоого алынды. Бул багытта бир катар алдыга жылуулар болгону менен калмак баскынчыларына каршы күрөштө зор роль ойгон Эр Эшим, Кубат бий, Эр Солтоной, Бердике, Атаке ж.б. баатырлардын тарыхый эрдиктерин чагылдырган фундаменталдуу илимий изилдөөнүн жоктугу байкалды.

Экинчи бапта «**Изилдөөнүн булактары жана ыкмалары**» эки параграфтан турат. «**Изилдөөдө колдонулган булактар**» деген параграфында чыгыш тилдериндеги, жергиликтүү булактар, орус жана чет элдик тарыхый булактар, кийин кыргыз тилинде жазылып көңүл бурулгандыгы айтылат. Мында негизинен Кыргызстандын этникалык тарыхы байыркы жана орто кылымдардыгы жашаган аймактарда мекендеп келген этностук элдер менен байланыштуу. XVII-XVIII кк. тарыхый булактар Перс, Түрк, Иран, Кытай, Чыгыш Түркстан аймактарында аталган элдердин тилдеринде жазылып келсе, XVIII-XIX кылымдарда чыгыш жана европа элдеринин тилдеринде жазылып келди. XIX кылымдан тарта тарыхый булактардын дээрлик көпчүлүгү орус авторлору тарабынан түзүлүп, орус тилинде жазылып, андан кийин кыргыз тилине жергиликтүү авторлор тарабынан которулуп, түзүлүп жарык көргөн.

Темада колдонулган негизинен архивдик материалдар, жарык көргөн булактар, жергиликтүү булактар, интернет булактарынан турду.

Перс, Түрк, Чыгыш Түркстан тилдеринин тарыхый булактарында кыргыздардын жуңгар хандыгына байланышкан Махмуд ибн Валинин «Бахр ал асрар» энциклопедиялык эмгегиндеги 1612-1613-жылдардагы маалыматындагы хандыктар жөнүндө, Нияз Мухаммед Хукандинин

«Тарих-и Шахрухи» деген эмгегиндеги саясий окуялары Г.П.Супруненко А.Н.Бернштам, И.Бичуриндердин которулган эмгектери кошо талданды.

Кытай тилиндеги булактардын бири болуп XVIII кылымдын 70-жылдарында «Сиюй чжи» («Батыш аймактар баяны») деген белгисиз автор тарабынан жазылган кол жазма китеби эсептелет. Кыргыздардын уруулар аралык жакындашуусунда «оң», «сол» канаттары бөлөк элдерге салыштырмалуу абдан бекем болгону менен айрымалангандыгы көрсөтүлгөн. «Сиюй чжи» чыгармасында XVIII к. биринчи жарымында Чыгыш Түркстан аймагында жашаган кыргыз уруулары жөнүндө мааламат берилип, мында түндүк жана түштүк кыргыздар болуп эки топко бөлүнөрү айтылат.

Орус тилиндеги булактарды талдоодо Революцияга чейинки авторлор В.В.Бартольд, Л.Д. Бадугов, Н.Я.Бичурин, И.Березин, Г.Г.Грум-Грижимайло, Л.Н.Гумилев, И.Я. Златкин, Н.Зеланд, Н.Козьмин, Г.Ф.Миллер, И.Петров, И.Петлин, В.В.Радлов, В.Тюменец, ж.б. эмгектеринде өзгөчө маанилүү маалыматтардын бар экендигин белгиледик. Ошондой болсо да, бул эмгектерде кыргыз тарыхындагы өткөн доорлордогу көз карандысыздык күрөштүн орду тереңделип изилденбей, жөн гана феодалдык доордун бир коомдук формациясы катары каралып, үстүртөдөн гана сүрөттөлгөнү көрсөтүлгөн.

Советтик доордогу булактар XVII-XVIII кылымдарда падышалык орус бийлиги жана жуңгар хандыгы жөнүндө жазган изилдөөчүлөр Шакарым Кудайберды уулу, Б.Солтоноев, К.И. Петров ж.б. эмгектери талдоого алынгандыгы аныкталды.

Жергиликтүү булактар – оозеки жана жазма түрүндө сакталып келген. XVIII к. кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн кыргыз баатырларына арналган дастандар, санжыралык маалыматтар тарыхый булак катары адегенде оозеки түрдө айтылып, XIX-XX кк. аралыгында гана кагазга түшүрүлгөн.

Экинчи параграфта **«Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана изилдөө ыкмалары»** дегенде негизинен архивдик материалдар, басмага басылып – кагазга түшүрүлүп, жыйнак болуп чыккан, оозеки айтымдардагы санжыралар, жазуу булактарында – чет элдик, жергиликтүү нарративдик тарыхый окуялардын байланышы, мезгилдештирүү ыкмасы боюнча кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларынын тушундагы жашоо турмушунун абалы, хронологиялык жана мейкиндик чектери изилденди.

Орус окумуштуулары Н.А. Аристов, В.В.Бартольд, И.Я.Бичурин, А.Н.Бернштам жана башкалардын эмгектери биздин изилдөөбүздө илимий-методологиялык жактан чоң көмөк көрсөттү. Н.Н.Козьмин, Е.Тимковскийдин эскерүүлөрүндө жуңгар хандыгы түптөлгөнгө чейин Теңир-Тоолук жана Сибирь кыргыздары байланыштарын үзбөгөнү, кээде өз ара чабышып турган баяндамалар камтылган. Иштин изилдөө объектисинде, кыргыздар менен бөлөк этностордун жашоо-тиричиликтеринин формалары,

жүрүм-турумдары, ойрот-жуңгар хандыгынын доорунда баскынчылыктын үстөмдүгү, көз карандысыздыктын күрөштөрү жана башка белгилери мүнөздөлдү. Талдоодогу тарыхый процесстер жана өнүгүү этаптары менен бирге мезгилдин өзгөрүп турган системаларын аныктоого аракет жасалды. Кыргыздардын тарыхый мекенинин мейкиндик чектери – чыгыштан Енисей, Селенга, Орхон, бүтүндөй Алтай аймагы; - борбордук тоолук аймак Теңир-Тоо (Ала-Тоо, Улуу-Тоо), Памир, Бадахшан, Кожен, Фергана аймагынын жерлери, Жызак тоолору болгондугу, сырткы душмандардын ар кандай кол салуу аракеттеринин аркасында енисейлик кыргыздар жер которууга аргасыз болгону Теңир-Тоолук кыргыз элинин калыптанышында чоң роль ойногону каралды. Изилдөөнүн объектиси жана предмети негизинен – тарыхый, диалектикалык биримдик, системалык-структуралык жана ыкмалар принциптеринен түзүлдү.

Диссертациялык иштин үчүнчү бапы **«Кыргыздардын социалдык – экономикалык абалы жана коңшу этностор менен саясий чөйрөдөгү мамилелери»** эки параграфтан турат. Биринчи параграф кыргыздардын социалдык – экономикалык абалы алгач уруулар ортосунда болсо, кийинчирек өнүгүп-өөрчүп отуруп элдик дэнгээлге жеткени каралат. Анда Түштүк Сибирдеги кыргыздарда өнүккөн коом, уруулар ортосунда туруктуу экономикалык байланыштар, өз ара бекем биримдик болгону менен феодалдык ич ара чыр-чатактар улана берген. Кыргыздар өндүргөн металл буюмдары, курал-жарактары, ат жабдыктары, алтын, күмүш буюмдары алыскы өлкөлөргө белгилүү болуп келген. Кыргыз мамлекети арабдар, тибеттиктер менен бирге мусулмандардын ортосундагы алакалар жөнүндө кытай маалыматтарында, дашилер (тажиктер), туфандар жана гэлोलулар (карлуктар) менен ынтымакта болгон. Бул мезгилде коомдун уруучулук негизи түптөлгөн, анын курамында: мундуз, телес (төөлөс), буга (бугу), чилдег (желден), сагай (саяк), ажыг (азык), монгуш (муңгуш), эштек жана Саян-Алтайдагы этникалык түрктөр жана Тянь-Шандык кыргыздардын арасындагы уруулар камтылган. Орус окумуштууларынын эмгектеринде Сибирдеги кыргыздардын төрт башкы хандыгы – Туба, Езер, Алтыр, Алтысар хандыктары каралып, Енисей менен Тянь-Шань кыргыздарынын байланыштары салыштырылып каралган эмес. Ойроттордун тушунда кыргыз жергесинин калкын орус изилдөөчүлөр “минусиндик татарлар” “автохтондуктар” деп атаган. Биздин изилдөөдө 1670-жылдары Енисей кыргыздарынын жерине жана Иле дарыясына жакын болгон жуңгар ханы Галдан орустар менен бейкуттукта жашоого аракеттенгени, кыргыздардын Тузкөл айланасында көчүп жүрүшкөндөрү жөнүндө швед аскер кызматкери Ренаттын картасы деп аталган картага түшүрүлгөн. Кыргыздарды Тянь-Шандан ойроттор сүрүп чыгарып, ал жерде жашаган элдердин аттары көрсөтүлгөнү аныкталды. Енисей кыргыздарынын чарбасы малчылык, дыйканчылык болгон, кыргыздар жат элдердин кирип келгендерине сокку уруп, өз жерлерин таштап кетпестен, бөлөк элдердин өз жерлерине бийлик

кылышына жол бербей, Улуу Жибек жолуна үстөмдүгүн жүргүзө бергени тарыхый маалыматтар менен далилденди. Изилдөөдө Орто Азиянын коңшулаш элдери, «жарты диндүү» «капырлар» делип, көчмөн кыргыздарда атайын динге кызмат кылгандар жок болгондуктан, мечит, медреселери аз санда болгону аныкталды.

Үчүнчү баптын экинчи параграфы **«Кыргыздардын коңшу этностор менен саясий чөйрөдөгү мамилелери»** Саян-Алтайда этностук байланыштар пайда болуп, көптөгөн этникалык курамдар тянь-шандык кыргыздарда кездешкени изилдөөдө такталды. Изилдөөдө «хонгорой» жөнүндө Орто Енисейдеги (Кем) ээлик кылган тоо-талаа аймактарында жашаганы, хакас тилинде тарыхый аты «хоорой» делип, енисейлик кыргыздардын тили «этнос» менен бирге тарых ареназынан жок болгону да көрсөтүлдү.

Санжырадагы маалыматтар боюнча кыргыздар абалтан бери «отуз уул булгачы», «отуз он уул», «оң канат» - «сол канат» деген этносаясий бирикмелери болуп келген. Элдик – этнологиялык маалыматтар эске алынып – Бала Айылчынын санжырасында «оң», «сол» деп айтылганы жана анын кол жазмалары боюнча түштүктөгү кыргыз уруулары: кыпчак, каратегин, багыш, адигине, бөрү, найман, жору, төөлөс «тогуз уул» бутагына кирет. Ал эми түндүк бутагына – саяк, сарыбагыш, кытай, кушчу, саруу, моңолдор, солто, ават, мундуз, черик уруулары кирери айтылат. XVIII к. кытай даректеринде белгиленген батыш (түштүк-тогуз уул) жана чыгыш (түндүк-кыргыз) кыргыздары деп аталган уруулук саясий бирикмелердин (конфедерациясынын) негизин Адигине жана Тагай бутактары дагы бир ирет такталды. Аталган булактагы уруулук түзүмдүн даана айтылышы, кыргыз элинин этникалык курамынын XVIII кылымда турукташып калгандыгын билдирет. Кыргыздардын ошол кезде Моголистандагы башка урууларды өзүнө сиңирип алуу жараяны жүзөгө ашып кыргыздар өзбектер менен казактар сыяктуу эле өз алдынча саясий мамлекеттик түзүлүшү бар эл катары таанылган. Биз изилдөөбүздө ошол доордогу уруучулуктун басып өткөн тарыхый жолун талдоого алып, аныктап берүүгө аракет жасадык.

Төртүнчү бап **«Борбордук Азия элдеринин ойрот-жуңгар чапкынына каршы биргелешкен күрөшү жана кыргыз баатырларынын ээлеген орду (XVII-XVIII кк.)»** төрт параграфтан турат. Биринчи параграфта **«Жуңгар хандыгынын Борбордук Азияга карата чабуулдары жана аларга боордош элдердин күрөштөрү (XVII к.)»** биз ал жердеги «төрт ойроттордун кошуну» («союзу») Дорж Банзаровдун аныктамасы боюнча, «ойрот» сөз «ойра» деген сөздөн эмес, анын айтылыш «ойрот» сөзү, «оин ирген» деген термин «токой эли» деп Рашид-ал-Диндин жазганы туура деп эсептейбиз. Ушу ойдон айырмаланган кыргыз санжырасын (1910-1915-ж.) жазып, кол жазмаларын калтырган Саржан уулу Курманалы жана (1950-ж.) жазган Курманалы уулу Ысмайыл ойрот-жуңгар баскынчылык заманында моңгол уруусунан ойрот уруусу бөлүнүп чыгып,

алар баруңгар – «оң» канат жана жуңгар – «сол» канат деген ат менен экиге бөлүнгөн жик пайда болгондорун жазган. Ушуга эле тектеш болгон, 1657-ж. чоростордун бийлигинде каршылашкан эки тараптар: оң жагы-түштүгү (баруңгар), сол жагы-түндүгү (жуңгар) делип экиге бөлүнгөнү изилдөөдө салыштырмалуу окшоштуктар бар. Ойрот хандыгына негиз салуучу Хара Хула уулу Хуту Хоцун (Баатыр куңтайчы), 1635-1653-жж. хандык кылганы, Тибеттеги Далайлама 1639-жылы Эрдене баатырга – «Баатыр куң-тээжы» деген наам бергени, калмакча «куң» - улуу, күчтүү; «тээж» - хан; «куңтээж» - улуу хан делгени изилдөөдө такталды. Жуңгарлардын ээлик кылган аймагы Саян-Алтайдан чыгышты карай жана Тибеттин батыш тарабына чейин созулганы айтылып, ойроттор бир канчалаган жылдар ичинде Эсенден тарта Хара-Хулага чейин көбөйүп отуруп, Азиядагы байыркы Чынгысхандын мезгилиндеги империя доорун кайта ордуна коюу жөнүндө көптөгөн убадаларды элдерге берип келген. Чыгыш авторлорунун маалыматтары менен орус изилдөөчүлөрдүн эмгектерине таянып, 1620-жылы Турсун хан менен Эшим хандын калмактарга карш кубаттуу кол куралганы, 1620-жылдагы Эшим хан менен Турсун хандын ортосунда достук биримдик келишими көз бойомочулуктун негизинде түзүлгөнү аныкталды. Бул боюнча Махмуд ибн Вали менен Абулгазинин билдирүүлөрүнүн негизинде Эшим хан жөнүндө тарыхый салттуу айтымдар толукталды. Изилдөөдөлөрдө XVII кылымдын 30-жылдардын башында калмактар басымдуулук кылып, Жуңгар хандыгы биригип, баскынчылык саясатын күчөткөндүгү айтылат.

1640-жылдагы Тарбагатайда жуңгарлардын курултайында (чулган) Моңгол-Ойрот мыйзамы «Цаажин бичиг» кабыл алынган. Батыр-куңтайчынын Цин династиясына жана алардын жүргүзгөн саясаттарына карамандай каршы турган. Батыр кунтайчынын аскерлери Ташкен менен Түркстанды көздөй жылып, чоң жоготууларга учураганы менен басып алган аймактарына ээлик кылган. Изилдөөө ойрот-калмактардын ардактуу наамдары тыгыз талданып: богодо хутугта («тубаса акылман»), цэцэн («ыйык»), рабджамба-цэцэн дорджи – (акылман дорджи), ажыдаарлардын падышасы (ошолор аркылуу жаан жаайт деген билими) дегени түшүндүрөөрүн жаздык. Галдан (1670-1697-жж.) Далай ламадан «бошокту» – «ырайымдуу, мансаптуу» деген наам алып, тарыхта «Галдан Бошокту» деген ат менен белгилүү болгон, анын бийлик мезгилинин (1680-1684-жж.) аралыгында баскынчылык колу кыргыздарды Фергана, Анжиан тарапка сүргөнү, Галдан Бошоктунун циндиктер менен согушу 1697-жылга чейин созулуп, согуш ийгиликсиз аяктагандан кийин, 1697-жылы өз жанын өзү кыйганы баяндалды.

XVII кылымдагы кыргыздардын тагдыры ошол учурдагы орус-ойрот мамилелерин изилдөө аркылуу такталды. Изилдөөбүздө орустардын енисей кыргыздарынын өлкөсүн каратып алышынын тарыхына өзгөчө көңүл бурдук. Орус бийлиги енисей кыргыздарын баш ийдирүүдө Абакан чыңдоосун салмайын Түштүк Сибирге үстөмдүктү орнотуу мүмкүн

эместигин түшүнгөн. Кыргыздардын жерлерин орус бийлигинин басып алуусуна ойроттордун кысымы негиз болгон. Ошол мезгилде орус мамлекети менен жуңгарлардын ортосундагы тирешүүлөр XVIII кылымдагы тарыхый тирешүүгө айланып калган.

1720-жылы циндин аскерлери жуңгарларды Тибеттен кубалап чыгып империянын карамагына кайтарып алган. Жуңгар хандыгы өзүлөрүнүн аймактарында жеңилүүгө учураган. XVIII к. баштарында кунтайчы Цэвэн Рабдан (1697-1727-жж.) бийлик жүргүзгөн мезгилинде саясий кырдаал чагылдырылат. Кыргыздар Борбордук Азияда бир эле убакта: *биринчиден* – орустар менен көз карандысыздык үчүн тынымсыз согуштар; *экинчиден* – жуңгар чапкынына каршы күрөштү жүргүзгөн. Борбордук Азияда басып алуучулукта кунтайчы-Цэвэн Рабдан (1697-1723-жж.) түндүк кыргыздарга чабуул жасап, каратып алган. Изилдөөнүн максатына ылайык Жуңгар хандыгынын ээлик кылган жерлер – Ойрот-жуңгар мамлекети деп аталып, ага: Монголия, Кыргыз-Казак, Кытайдын түштүгү, Тибет, Гоби чөлү, Енисей дарыясынын жээктери, кыргыздар ээлик кылган Кулжа, Россияда Повольжие – Калмак Хошоут хандыгы, Батыш моңгол хандыгы – азыркы Уйгур жери Цинхайда, Кукунур хандыгы – Тибетте, Жуңгар хандыгы – Фергана чөлкөмүндө Кашгар, Сайрам, Кара кыштак, Йеле жерлери, тактап айтканда Жуңгар хандыгынын чек аралары такталды.

Төртүнчү баптын экинчи параграфында **«XVII кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин жана кыргыз баатырларынын калмактарга каршы күрөштөрү»** дегенде Орто Азиядагы кыргыз, калмак (ойрот) согуштары (XVII-XVIII кк.) кыргыздарга каршы (1620-1758-жылдардагы) жортуулдары мүмкүнчүлүктөрдүн болушунча кеңири чагылдырылды. 1635-1636-жылдары 12 миң түтүн кыргыз Каратегин, Ысарга (Гисар) (Махмуд) ибн Вали боюнча) сүрүлгөн. Бул мезгилде жазылган эмгектерде кыргыз баатырларынын эрдиктери да баяндалган. Анын ичинде Курманбектин «калмак доорунун» башталышында жашаган тарыхый инсан экендиги, анын калмак төбөлдөрүнө каршы күрөшкөнү, Курманбектин баласы Сейитбек баатыр атасынын жолун улантканы баяндалат. Фольклордук оозеки айтымдарда өткөн доордогу болуп өткөн окуялардын тарых чындыгы экени, мезгилинде жашап өткөн каармандардын жасаган баатырдык окуялары баяндалат. Тарыхый эмгектерде 1643-жылкы Орбулак чабышында Жаңгир хан жетектеген жоортуул, 1658-жылы Абдышүкүр баштаган өзбек колу Талас, Кулан-Жылан жерлериндеги калмак менен болгон беттешүүсү, Абдышүкүрдүн набыт болушу чагылдырылган. 1681-1685-жылдары Галдан Бошокту хан Чүй өрөөнүн, Кашкарды, Фергананы, Ташкенди, Сайрам шаарын чапкан убакта элдер чоң зыян тарткан. Чүй, Талас, Чоң-Капка, Күмүштак өрөөндөрүндө да калмактар турганы менен кыргыздар калмак бийлигин тааныган эмес. Цэвен Рабдан Таразды ээлеп, казак хандарын батышты көздөй көчүп кетүүгө аргасыз кылган. 1718-1722-жж. Ысык-Көл, Чүй, Талас өрөөндөрүнүн айрым

жерлерин жуңгарлар басып алгандыктан, кыргыздар жер ооду болуп кеткен. Калмак баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөштү Эр Солтоной, Кубат бий, Бердике, Атаке жана башка баатырлар жетектеген. Чачырап кеткен кыргыз урууларынын башын бириктирүүдө кыргыз элинин көз карандысыздыгын калыбына келтирүүдө баа жеткис эмгек өтөшкөн.

Диссертациялык иштин үчүнчү параграфы **«XVIII кылымдын биринчи жарымында кыргыз чыгаан инсандарынын жана Кокон хандыгынын жуңгарларга каршы аракеттери»** деп аталат. XVIII кылымда ойрот-жуңгар доорунун чапкынында элдин азаттыгы үчүн аябай күрөшүп, эрдик көрсөтүшкөн кол башчылардын бири Кубат бий (Кубатбек) болгон. Ал өз доорунун саясий ишмери катары Фергана өрөөнүндөгү кыргыз урууларынын XVIII кылымдын экинчи жарымында кол башчы катары таанылган. Кубат бий “кыргыздын падышасы” аталып, өз алдынча башкарууда элинин кызыкчылыгы үчүн – тиги же бул башкаруучу менен каалагандай достошуп, болбосо ажырашып турганы белгилүү. Кокон хандыгы жана кытай императору Кубат бийдин пикири менен эсептешкенге аргасыз болгон. 1755-ж. Цин империясына каршы боштондук кыймылын жүргүзүп жаткан кашкарлык Жусуп кожонун чакыруусу боюнча, Кубат бий аскерлери менен Чыгыш Түркстанга кеткени, Кубат бий XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын эң мыкты саясий ишмери болгону тарыхый жаңы материалдар менен такталды. Кокон бийи Эрдене менен Кубат бий ымаланашып, Ферганага жуңгар-калмактарынын жортуул жолуна бөгөт койгон. Ошол кезде Кубат бий Эрдене бийдин эң жакын жардамчысы жана таянар тоосу болгонун бухаралык тарыхый булактар аркылуу такталды. Буга чейин Кубат бийдин өлүмү белгисиз болуп келген. Иликтөөлөрдүн жүрүшүндө биз кытай тарыхый булагына таянып, Кубат бийдин Кашгардын акими болгондугу, аны Кокондун өкүмдары Эрдене бий тындым кылганын аныктадык. Демек, Кубат бий XVIII кылымдын орто ченине чейин жашап, кыргыздардын чыгаан, акылман кол башчысы катары бүтүндөй кытай, ойрот-жуңгар, Кокон, Бухара, Кашгардын ханы, беги, бийлерине баш ийбей, кыргыздын атын бийик көтөргөн улук катары өз алдынча сурак жүргүзгөн эр жүрөк, мыкты саясий ишмерлердин бири болгон.

Эр Солтоной XVIII кылымдагы жуңгар баскынчыларына каршы күрөшкөн кыргыздын улуттук баатырларынын бири. Ал карыганча душман менен кыл чайнашкан салгылаштарга катышып, анын кол астында жүргөн баатырларга таалим-тарбия берген. Анын өрнөктүү тарбиясын Шабек, Баяке, Бердике, Садыр, Атаке, Нышаа, Итим, Момокон өндүү бир катар баатырлар жоо сүрүп, кыргыз жерин душмандардан бошотууда бир туунун астында биригишкени иликтөөдө ишенимдүү булактар менен айкындалды. Эр Солтоной жуңгар – калмак жапырыгында аябагандай эрдик көрсөткөндүгү үчүн «жабыр» деген атка конгон. Анын өмүрлүк жары Жетилендин кошогуна, эринин жүзгө жакындап барып калган курагында,

душманы менен кармашып жүрүп курман болгону айтылат. Эр Солтоной 1733-жылы кеч күздө Сары-Өзөн Чүйдө Сокулук суусунун боюнда калмактар менен кармашканы такталды. Анын эрдиктери, ал өлгөндө казактардын ханы Абылай жакын турса да билип туруп келбегени Жетилеңдин кошогуна келтирилген. Санжырада Эр Солтоной өлгөндөн кийин анын денеси кай жерде экени белгисиз болуп, аны издеп таппаган аялы Жетилең сууга боюн таштаганы айтылат. Эр Солтонойдун сөөгү коюлган жери белгисиз болуп калганы, окуялары дагы да болсо терең изилдөөнү талап кылат.

Төртүнчү баптын акыркы параграфында **«Кыргыз жергесинин жана Чыгыш Түркстандын калмактардын үстөмдүгүнөн кутулуусу жана андагы кыргыз баатырларынын орду (XVIII кылымдын 50 -жылдары)»** Бердике баатырдын өмүр жолу баяндалды. Ал 1716-ж. Таластын Койонтокой деген жеринде төрөлүп, жашоосу жоокерчилик убакка, ойрот-жуңгар чапкыны күчөгөн 1740-1745-жылдарга туш келет. Бердике да эли-журту менен түштүк жергесин карай сүрүлгөн жана алгачкы эрдиктери түштүктө жасалган. Бердике 1752-1756-жылдар аралыгында Сайрам, Чынабат, Талас, Чүй, Кочкор, Көл өрөөндөрүн калмактардан бошотууда түмөн башы болгон. Баатыр 1756-1758-жылдар аралыгында Анжианга экинчи ирет барып, душман менен кармашы жаңы маалыматтар менен тастыкталды. Изилдөөлөрдө Бердикенин адегенде Эр Солтонойдун андан кийин Кубат бийдин колунда катардагы жасак болуп жүрүп, баатыр катары бир канча жолу эрөөлдөргө чыгып, жеңилбеген баатыр экендиги такталды. Бердике баатырдын учурунда Эр Солтоной, Итим, Шабек, Кыйыр, Каратал, Темиркан, Атаке, Жайыл, Болоткан, Садык баатырлар аны эң жогору баалаганы санжыранын бардык варианттарында баса белгиленет. Калмактар басып турган убакта, калмактын Түлөмат ханы жок болуп, Жедигер ханга эли моюн сунбай, айтканына көнбөй ар кимиси алды-алдынан кетип турган. Кезектеги салгылаштын алдында казактардын башында турган баатырлар Төлө-бий, Айтке жана Казыбек, кыргыздар тараптан – Болот бий, Эр Солтоной, Бердике жана Жайыл баатырлар эрөөлгө чыгууга камданат. Эрөөлдө кыргыз, казактын жигиттери 13 жолу калмактын баатырларынан жеңилгенде, Эр Солтоной чоң ишеним менен Бердикени ортого чакырат. Эрөөлдө Бердике баатыр чокмор менен каршылашынын башын жара чабат. Ушундан соң калган кыргыз, казак баатырларынын жеңиши менен аяктайт. Каардуу калмак баатырларын 27 жолу катары менен жеңишке жетишкенин тарыхый булактарды салыштыруу аркылуу тастыкталды. Орустун окумуштууларынын маалыматтарында Бердике баатырдын Ысык-Көл аймагын калмактардан бошоткундугу айтылат. Түштүк кыргыздардын улугу Кубат бий (1755-1757-жж.) Бердикенин жардамына муктаж болуп ат чаптыртып чакырат. Түштүктө Кожен тарапта саясий абал оор болуп турганда, Бердике баатыр Кокон бийлиги тарабында 1758-ж. циндиктерге каршы чабышканы такталды. Бердике баатыр Маргашканы Аксы

жергесиндеги Тегененин жайлоосунда Көк-Кыяда өлтүргөнү жөнүндө так маалымат берилди. Изилдөөдө көрсөткөндөй, Кокон бийлигини ээси Нарбото бий Кубат бийдин жакын адамы Бердике баатырды 1774-жылы 58 жаш курагында нөөкөрлөрүнө ууланган жебе менен аттыртып өлтүрткөн. XVIII к. болгон калмак жапырыгында Бердике баатыр жөнүндө элдик оозеки уламыштарда, айтымдарда, санжыраларда көптөгөн маалыматтар сакталып калган. Анын жуңгар баскынчыларына каршы туруп көргөзгөн зор эрдиктери, элине, жерине кошкон салымдары дагы терең изилдөөгө муктаж.

Тынай уулу Атаке калмактарга каршы кыргыз колун баштаган баатыр гана эмес, Россиянын борбору Санкт-Петербургуга алгачкы элчилирин жиберген, Россия менен дипломатиялык байланышты баштаган инсан болгону тарыхта белгилүү. Атакенин балалык кези, атасы Тынайдын кадыр-баркы өсүп, келим-кетим көбөйүп турган мезгилге туура келген. 1718-1722-жылдары кыргыздардын Көл кылаасындагы Чүй, Талас дарыяларынын бойлорундагы жерлерди жуңгар хандыгы басып алганда, Атакенин атасы Тынай бий жетектеген кыргыз уруулары Түштүк кыргыздарга, Анжиан шаарына жакын чөлкөмгө жер которууга мажбур болушкан.

Калмактардын Чүйгө карай жасаган жортуулу, кыргыздарды сүрүп келе жаткандагы Чүй өрөөнүндөгү чабыш 1733-жылга туура келет. Ошондо, Тынай уулу Атаке менен Кошой уулу Момокон 13 жашта болгон дегенге караганда, Атаке Тынай уулунун туулган жылы 1720-жыл деп болжоого болот. Эр жетип 17-18 жашка чыккан жигит курагында эчен эрдиктерди көрсөтүп, зоболосу ого бетер оболыт. Жети-Суудан ооп барган кыргыз уруулары, солтолор Анжиандын үстүндө, ага жамаатташ сарбагыштар, Оштун тегерегинде саяктар турган. Тынай өлгөндөн кийин, бийлик анын баласы Атакеге өткөн. Сарбагыштын экинчи тармагын Үчүкөнүн уулу Маматкул бийлеп калган. Кыргыздарга тымызын тиш кайрып жүргөн Кокондун улугу Эрдене мыкты чыккан Атакени Коконго чакыртып алып өлтүрүүнү ойлойт, бирок Атаке өзүнүн айлакерлигинен ажалдан аман калган. Диссертацияда кыргыздардын кол башчылары Кетмен-Төбөдөгү болжолдуу (1747-1748-жж.) өткөн жыйында жалпы чечим кабыл алышып, ар уруудан куралган чоң кошуун Таластын этеги – Капка, Олуя-Ата (Тараз) Чүйдүн аягы Кара-Кыштак, көр – калмакча – «гер» - коргон, үй турактарын кыйратып, Боом капчыгайына чейин сүрүшөт. Ал эми акыркы чечүүчү чабуулдун алдында жалпы кыргыздан жарак-жабдыктуу, жакшы аттуу беш миң киши жыйылып, аттанып чыгып Таластын башы Ала-Бел, Өтмөктө кыргыз кол башчылары аскердик жыйын – кеңеш курушат. Атаке менен Бердике баатырлар башкарган алдыңкы кошуун 3 миң кыргыз аскери Ашмарадан чабуул коюп, акыры Токмоктун түштүк-чыгыш тарабындагы Көк-Жар жайлоосунда калмактын улугу – Доргулду жана жоон топ аскерин жеңгени иликтөөдө такталды. Ал кезде Ата-журтту азатыкка ээ кылуу максат, аракеттери күчөп, эркиндикти эңсеген эл арасынан элине эш-тутка боло турган эрендердин жаңы мууну өсүп чыга баштаган. Калмактын ханы

Галдан Цэрен өлгөндөн кийин, 1745-1755-жылдар аралыгында хан ордодо так талашуу күч алып, ханзадалар арасында ынтымак кетип – бийлик ыдыраган. Калмактар кыргыздардын удаа-удаа уюштурган жортуулдарында оор жоготууларга учурап, жаңы кол салууларынан чоочулап Ысык-Көлдү көздөй жыла баштаган. Атаке баатыр жоокерлери менен Чүй өрөөнүн душмандардан толук бошотууда согуш аракеттерин улантып, ал жетектеген жоокерлер Чоң-Кеминди бошотуп, Тору-Айгар ашуусу аркылуу Ысык-Көлгө түшүп, көлдүн түндүк тарабын душмандардан тазалаган.

Изилдөөдө көрсөткөндөй калмактардын ортолорундагы ич ара жаңжалдар Эрдэне Баатыр кунтаажы өлгөндөн кийин күч алган. Так талашуунун натыйжасында Жуңгар хандыгында Эрдэне Баатырдын Сэнге, Галдан жана Дундук Сэрен деген балдары кунтаажы болушкан. Сэренден кийин Дабачы бийликке келген. Галдан Цэрендин бир тууган жээни Амурсан Дабачыны кытайлыктарга кармап берип, 1755-ж. анын ордун алган. Дабачыдан кийин Эрдэне Баатыр кунтаажынын тукуму үзүлүп, жуңгарлардын акыркы ханы Амурсан кытай аскерлеринен качып жүрүп, чечек оорусунан каза болгон. 1757-жылы жуңгар хандыгын жоюлган. Бул хандыктын баскынчы саясатынын мизин майтарып, анын биротоло жоюлушуна башында акылман башчылары, эр жүрөк баатырлары турган кыргыз эли да чоң салым кошкон.

Корутунду

1. XVII-XVIII кк. кыргыз эли жашаган аймактарынын тарыхый жолу өтө оор болгон. Ошо мезгилде кыргыз уруулардын ар кандай топко бөлүнүшүндө Россиянын экспансиялык саясаты жана ойрот-жуңгардын баскынчылык жортуулдарынын натыйжасында бөлүнүп, жарылып бирдиктүү мамлекет түзө алган эмес.

2. Алтай-Саянда Орус бийлигинин кыргыз жерлерин басып алуу толкундары XVIII к. башында башталып, Енисейдин жогору жагы Тобол жана бүтүндөй Иртышдын аймагын өзүлөрүнүн карамагына каратып алган. Мындай саясий окуялардын себебине ойроттордун орустарга жасаган кысымы негиз болуп, орус менен Жуңгар мамлекеттеринин ортосундагы тирешүүлөр барган сайын курчуй берген.

3. Орто Азияда Жуңгар хандыгынын баскынчылык саясатына каршы турууда кыргыздар кенен аймакта чачкынды жашагандарына карабай «Кыргыз эли» деген атты, анын ичинен бирдиктүү уруучулук саясаттарын бийик тутуп, боштондук үчүн көз карандысыздыкты камсыз кылуу күрөшү чоң саясий мүнөзгө айланган.

4. Орус бийлигинин көксөгөн максаты, кыргыз-казактар жуңгарлардын кубаттуу күчүнө каршы согуша берүүсү канчалык узакка созулса, мында үч тараптуу элдин кубаттан кетиши, күчүнөн тайышы, алсыроосу керек болгон. Ушул себептен Борбордук Азия тарапта жуңгарлардын басып алуучулук саясаты күндөн-күнгө күчөп, натыйжада

үстөмдүк саясаты 1697-1723-жылдар аралыгында түндүк кыргыз-казактарды каратып алууга себеп болгон.

5. Кыргыз элинин көчмөн турмуштагы тарыхый саясий-аскердик ишмердигинин жана күрөшүнүн негизги максаты көз карандысыздыкка жетип, эркиндикте жашоо эле. Ошол учурдагы эки тараптуу согуштук абал кыргыздардын саясий-экономикалык жана маданий турмушунун оордошуна алып келген.

6. Борбордук Азия, Чыгыш Түркстан, Тянь-Шандагы этникалык кыргыздар сырткы душманына каршы турууда бүтүндөй ынтымактуу бир элге айланганынын далили боло алды. Кыргыз эли кыйын кезендерди башынан кечип, көз карандысыздыкты камсыз кылууда узак убакка созулган күрөштө – улут катары уруулук саясатын жүргүзүп, боштондук үчүн аягына чейин күрөшкөн эл экенин тарыхта далилденди. Кыргыз мамлекетинин көз карандысыздыгын камсыз кылып, эгемендүү эл болушуна кыргыз урууларынан чыккан жетекчи баатырларынын жигердүү, тынымсыз иштеринин аркасында мамлекетүүлүктүн келечегине жол ачылды.

7. Түндүктөн түштүккө сүрүлүп барган кыргыздар 1718-1759-жылдары, 41 жыл бою Жуңгар хандыгына каршы тынымсыз уланган күрөштөрдүн натыйжасында, андан кийин Цин мамлекетине каршы күрөшүндө элин, жерин бошотуп көз карандысыздыкка жетти.

Диссертациялык эмгектин темасын изилдөөдө төмөнкүдөй практикалык сунуштар берилет:

1. Диссертациядагы каралган маселелерди дагы тереңдетип, кененирээк изилдөөлөрдү жүргүзүп, изилденген эмгектердин жыйынтыгы боюнча монографияларды, диссертациялык эмгектерди жарыкка чыгаруу.

2. Кыргыздардын тарыхы боюнча айрым жазылган диссертациялык эмгектерге кайрадан кайрылып, жогорку жана орто окуу жайларынын программаларына киргизүү.

3. Диссертациядагы каралган маселелер боюнча Россия, Кытай Эл Республикасы ж.б. мамлекеттер менен бирдикте эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларды өткөрүү.

Диссертациялык ишке тиркеме катары XVII-XVIII кк. тарыхына байланышкан фото-сүрөттөрдүн тиркемеси берилди.

Диссертациянын мазмуну төмөнкү басылмаларда чагылдырылган:

1. Бийлибаев, К.Ш. Бердике баатырдын Кыргыз жергесин жуңгар баскынчыларынан бошотуудагы коомдук саясий ишмердүүлүгү. [Текст] / К.Ш. Бийлибаев. // «Известия вузов». Б.: 2014. № 3, -С. 153-157-б.

2. Бийлибаев, К.Ш. Кыргыз элинин калыптанышы жана коомдун саясий өнүгүүсү. [Текст] / К.Ш. Бийлибаев. // «Известия вузов». Б.: 2014. № 11. –С. 139-142-б.

3. Бийлибаев, К.Ш. Кыргыздардын Саясий жана соци алдык-экономикалык абалы (XVI-XVIII кк.) [Текст] / К.Ш. Бийлибаев. // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. Бишкек. 2015. № 3. - С. 140-147.
4. Бийлибаев, К.Ш. Кубат бий жана Эр Солтоной көз карандысыздык үчүн күрөштүн уюштуруучулары (XVIII к.). [Текст] / К.Ш. Бийлибаев. // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». - Б.: 2015. № 4. - С. 181-188.
5. Бийлибаев, К.Ш. Атаке баатырдын кыргыз жергесин бошотуудагы кошкон салымы (XVIII к.). [Текст] / К.Ш. Бийлибаев. // «Известия Вузов Кыргызстан». - Бишкек. 2016. № 2. - С. 105-109.
6. Бийлибаев, К.Ш. Борьба народов Центральной Азии против джунгарского ханства (XVII в.). [Текст] / К.Ш. Бийлибаев. // Научно-методический журнал. «Проблемы современной науки и образования». - РФ, г. Иваново. 2016. № 4. (46) - С. 52-59.
7. Бийлибаев, К.Ш. Борьба кыргызов против джунгарских завоевателей (XVII-XVIII вв.). [Текст] / К.Ш. Бийлибаев. // Научно-теоретический журнал «Вестник ТГУПБП». - Хучанд – Куҷанд. Республика Таджикистан. 2019. № 3 (80). - С. 27-36.

Бийлибаев Кайнарбек Шеримкуловичтин Кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү (XVII-XVIII кк.) деген темада 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: Жуңгар хандыгы, Борбордук жана Орто Азия элдери, XVII-XVIII кк. тарыхы, баскынчыларга каршы күрөш, жер ооду жагдайы, Цин мамлекети.

Диссертациянын максаты: Кыргыз элинин ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы күрөшүнүн тарыхый ордун аныктоо жана ага катышкан Борбордук Азиядагы жанаша жашаган тектеш элдердин биргелешкен аракеттерин салыштырып кароо.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы Борбордук Азия чөлкөмүндөгү жашаган элдердин көз карандысыздык үчүн биргелешкен күрөшү.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү (XVII-XVIII кк.)

Изилдөөнүн ыкмалары: тарыхый процесстерди анализдөөдө, колдонулган тарых илиминдеги ыкмалардын жыйындысы – диссертациянын теориялык-методологиялык негизин тарыхыйлуулук, диалектикалык биримдик, системалык-структуралык жана салыштырмалуу ыкманын принциптерин автор жетекчиликке алууда аракет жасады.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Ата Мекендин тарыхнаамасында XVII-XVIII кк. кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү үчүн биринчи жолу комплекстүү изилдөө жүргүзүлдү. Диссертациялык иште кыргыздардын ойрот-жуңгар баскынчыларына каршы көз карандысыздык күрөшү (XVII-XVIII кк.) арналган ар кандай убактардагы жазылган тарыхый эмгектер, архивдик жана жергиликтүү талаа материалдары, илимий айлампалардагы маалыматтар тыкыр талдоого алынып, тарыхый чындыктарды салыштырмалуу карап чыгууга аракет жасалды. Диссертациялык изилдөөдө тарыхый окуяларга терең маани берилип, кыргыз тарыхында аты калган мыкты инсандардын саясий ишмердиктери, өмүр баяндары жаңыча көз караш менен иликтөөгө алынды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн негизги жоболору, тыянактары кыргыздын XVII-XVIII кк. тарыхын толуктоого кызмат кылат. Изилденген бай материалдар жалпы билим берүүчү орто мектептер, жогорку жана орто окуу жайлары үчүн кийинки муундардын окуу китептерин, атайы курстарды даярдоодо колдонсо болот. Аталган мезгилдеги кыргыз элинин баатырларынын көз карандысыздык үчүн күрөштөгү эрдиктери жаштарды тарбиялоого салымын кошот.

Резюме

диссертации Бийлибаева Кайнарбека Шеримкуловича на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – отечественная история, на тему: «Борьба кыргызов за независимость против ойрат-джунгарских захватчиков» (XVII-XVIII вв.)

Ключевые слова: Джунгарское ханство, народы Центральной и Средней Азии, история XVII-XVIII вв., борьба против завоевателей, миграционные процессы, Цинское государство.

Цель диссертации: Определение исторического места борьбы кыргызского народа против ойрат-джунгарских захватчиков и сравнительно рассмотрение действий участвующих в ней сопредельных народов Центральной Азии.

Объект исследования: Совместная борьба народов, проживающих на территории Центральной Азии за свою независимость против ойрот-джунгарских захватчиков.

Предмет исследования: Борьба кыргызов за независимость против ойрат-джунгарских захватчиков (XVII-XVIII вв.).

Методы исследования: Составили совокупность специальных и общенаучных методов. Исследовательский метод диссертационной работы основан на принципах историзма, объективности, диалектического единства, в работе применялись конкретно-исторический, системно-структурный и сравнительно-сопоставительные методы.

Новизна научного исследования: Впервые рассмотрен и проведен анализ источников и историографии, социально-экономического состояния, политических взаимоотношений кыргызов с соседними этносами, а также отдельно и комплексно рассмотрена политическая история борьбы кыргызов против Ойрат-Джунгарских захватчиков. Если до этого о подвигах героев устных сказаний и малых эпосов говорилось лишь в устных санжыра, то в исследовании была сделана попытка рассмотрения храбрости и деятельности кыргызских баатыров как историческую действительность событий вышеназванного периода.

Практическая значимость исследования: Научные положения и выводы диссертационного исследования внесут значительный вклад в развитие отечественной исторической науки, в историю кыргызов в XVII-XVIII вв. Собранные фактические материалы диссертационной работы имеют практическое значение для дальнейших научных изысканий, могут быть широко использованы в подготовке учебников, учебных пособий для студентов вузов, в процессе преподавания и воспитания молодого поколения. Также они позволят восполнить ряд «белых пятен» в отечественной истории, возродить забытые имена баатыров в исторической памяти народа, могут использоваться в воспитании молодежи в духе патриотизма и межнационального согласия.

Resume

of Biylibayev Kaynarbek Sherimkulovich Dissertation for a Scientific Degree of historical Sciences candidates, specialty 07.00.02. - native history, on the theme: **"The Struggle of the Kyrgyz people for independence against the Oirat-Dzungarian invasions (XVII-XVIII centuries)"**

Keywords: Kyrgyz, Dzungarian khanate, peoples of Central and Middle Asia, history of the XVII-XVIII centuries, struggle against conquerors, migration processes, Qing state.

The purpose of the Dissertation: a comprehensive study of the history of the Kyrgyz people's struggle for independence against the Oirat-Dzungarian invasions (XVII-XVIII centuries).

Object of research: Features of the struggle of the Kyrgyz against Oirat-Dzungarian invasions, condition of peoples in the regions of Central Asia and their joint confrontation.

Subject of research: The struggle of the Kyrgyz people for independence against the Oirat-Dzungarian invasions (XVII-XVIII centuries).

Research methods: The methods of modern historical science are used in the analysis of historical processes. During the research the author applied the principles of historicism, dialectical unity, system-structural and comparative methods.

Novelty of scientific research: In the course of research of the chosen topic there have been reviewed and conducted analyses on sources and historiography, socio-economic status, relations of the Kyrgyz with neighboring ethnic groups in the political environment, and also there have been independently viewed the political history of the struggle of the Kyrgyz against the Oirat-Dzungarian invasions. If before that time the feats of the heroes of oral legends and small epics were previously mentioned only in the oral sanjyra, the research has identified an attempt to review the bravery of the Kyrgyz batyrs and their political activities as the historical reality of the events of that period.

The practical significance of the research: The dissertation makes a significant contribution to the development of native historical science and to the history of the Kyrgyz in the XVII-XVIII centuries. The collected actual dissertation materials have the practical importance for further scientific researches, in the preparation of textbooks, workbooks for university students, in the process of teaching and educating the younger generation. It is especially worth noting the replenishment of the white spots of history, the forgotten names of the batyrs in historical science and the revival of their names in the historical consciousness of the people, as well as their role in educating young people in the spirit of interethnic harmony.